

Teutsch of Deutsch? Nederlanders en het Walhalla Pantheon (1807-1842) van Ludwig van Beieren

Eveline Bouwers

Möchte Walhalla förderlich sein der Erstarkung und Vermehrung teutschen Sinnes. Möchten alle Teutsche, welchen Stammes sie auch seien, immer fühlen, daß sie ein gemeinsames Vaterland haben, ein Vaterland, auf das sie stolz sein können; und jeder trage bei, so viel er vermag, zu dessen Verherrlichung. ~ *Kölnische Zeitung* (23 oktober 1842)

Moge Walhalla bevorderlijk zijn aan de versterking en vermeerdering van den Duitschen zin. Mogen alle Duitschers, van welken stam zij ook zijn, altijd gevoelen, dat zij een gemeenschappelijk vaderland hebben, – een vaderland, waarom zij trotsch kunnen zijn; en ieder drage, zoo veel hij vermag, tot deszelfs verheerlijking bijl.¹ ~ *Groninger Courant* (28 oktober 1842)

We schrijven Europa, vroeg negentiende eeuw. In geen andere Duitse staat is er een koning of kroonprins te vinden die zo van zijn vaderland houdt als in het Beieren van Ludwig von Wittelsbach (Straatsburg 1786 – Nice 1868; koning van 1825-1848), de tweede monarch van de in 1806 door Napoleon tot koninkrijk verheven Zuid-Duitse staat. Het begrip vaderland was, net als het concept natie, in die tijd verschillend te interpreteren. Dit gold zeker binnen de politiek versnipperde Duitse context, al deed de Franse expansiedrift vele Duitsers tijdelijk hun onderlinge verschillen vergeten. Ofschoon Beieren zich in 1805 bij Napoleons rijk aansloot, was Ludwig niet gelukkig met deze alliantie. Nog minder was hij te spreken over de politieke en culturele ‘infiltratie’ van het Beierse hof die met het Franse bondgenootschap gepaard ging. Zo werd de zoon van een van de Duitse leiders die het meest profiteerde van de keizerlijke steun, ‘een gloeiende vijand van de Fransen’. Daarentegen was hij ‘voll teutschen Sin’.²

Wat was *teutsch*? Het is een vraag die moeilijk te beantwoorden is. De filosoof J.G. Fichte sprak in zijn *Reden an die deutsche Nation* (1808), de titel

¹ Toespraak Ludwig I van Beieren bij de opening van het Walhalla op 18 oktober 1842.

² Ludwig von Bayern, *Aus meinem Leben*, deel 1, 117, in: Bayerische Staatsbibliothek, München (BSB) Ludwig I. Archiv 5, 1.

zegt het al, van de Duitse natie. Voor hem was dit het oervolk waar andere Germaanse groepen van afstamden. Ook F.L. Jahn, de vader van de nationalistische turngezelschappen en tevens pleitbezorger van een 'Ehrenruheim' met beeltenissen van 'Ehrenmänner', hield het op Duits.³ Daarentegen sprak de patriot E.M. Arndt afwisselend van *deutsch* en teutsch. Niettemin refereerde het begrip teutsch vaker aan een culturele eenheid, en daarmee aan een groter gebied, dan wat met deutsch werd bestempeld. Nederland en Vlaanderen werden meestal als teutsch geclassificeerd.

Ook Ludwig had verschillende ideeën omtrent het vaderlandsbegrip. Enerzijds bestond voor hem de concrete, politiek gevormde, Beierse natie. Anderzijds sprak hij net zo gepassioneerd over de cultureel vormgegeven Duitse natie.⁴ Beide loyaliteiten uitten zich in de hartstocht waarmee Ludwig door heel Beieren reusachtige bouwwerken deed verrijzen. Zo werd aan de rand van de Theresienwiese in München de Ruhmeshalle (1843-1853) gesticht. Deze eretempel voor Beierse grootheden met een kolossale Bavaria-figuur in berenvel ervoor, getuigt nog immer van Ludwigs Beierse zin. Zijn culturele kijk op de natie kwam tot uiting in het Walhalla (1830-1842).⁵ Gebouwd als een Griekse tempel met een massieve trappenpartij ervoor, ligt het Walhalla romantisch gesitueerd op de Bräuberg aan de Donau, even buiten de oude rijksstad Regensburg. Deze locatie verbindt het moderne Walhalla met de geschiedenis van het Heilige Roomse Rijk. Daardoor wordt naast Ludwigs Beiers patriottisme een tweede, grootser opgezet, politiek programma gysymboliseerd.

Dubbele 'nationale' loyaliteiten waren in de vroege negentiende eeuw geen zeldzaamheid in Duitsland. Bijzonder aan Ludwig is echter de frequentie waarmee hij zijn nationale ideeën aanpaste aan de politieke omstandigheden. Die veranderingen in zijn denken komen in het Walhalla duidelijk naar voren; steeds werd het gebied dat de 'helden' vertegenwoordigden verkleind. Het is deze aanpassing die, aan de hand van de Nederlandse positie daarin, hier onder de loep wordt genomen.

³ Friedrich Ludwig Jahn, *Deutsches Volksthum* (Lübeck 1810) 360.

⁴ Voor Ludwigs politieke ideeën: Heinz Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern. Königtum im Vormärz. Eine politische Biographie* (München 1986).

⁵ In de Germaanse mythologie is het 'Walhalla' de als rustplaats bekendstaande plek waar gestorven helden worden opgevangen door de Walküren. Deze keren in het gebouw Walhalla terug als de in vrouwenfiguren gevormde zuilen die het dak ondersteunen (dit idee is een echo van de Kariatiden van het Erechtheion op de Atheense Akropolis).

Afb. 1. Zicht op de zuidelijke gevel van het Walhalla, gezien vanaf de Donau.

Het Walhalla: ‘Das Kind meiner Liebe’

[Het waren] de dagen van Teutschlands diepste smaad, (reeds hadden die [veldslagen] van Ulm en Jena plaatsgevonden, de Confederatie van de Rijn was gesloten, Teutschland verscheurde zich reeds zelf) toen ontstond in het begin van het 1807^{en} jaar in kroonprins Ludwig van Beieren de gedachte, de beeltenissen van de vijftig roemvolst uitstekende Teutschen in marmer te laten vervaardigen, en hij liet gelijk hand aan de uitvoering leggen.⁶

Dramatisch waren de openingswoorden van het boek *Walhalla's Genossen* (1842) in ieder geval. Ludwig publiceerde hiermee een eigenhandig vervaardigde gids met levensbeschrijvingen van diegenen die in het Walhalla waren opgenomen. Inderdaad was het jaar 1807 voor de Duitsers een jaar

⁶ Ludwig von Bayern, *Walhalla's Genossen* (Regensburg 1842) V. Ludwigs schrijfstijl, door velen als ‘Staccato-Deutsch’ bestempeld, is niet altijd goed te vertalen. In sommige gevallen heb ik daarom de originele citatie laten staan.

vol tegenslagen. Hoe kwam in deze tijd van dieptepunten een nog jonge Beierse kroonprins op het idee om een nationalistisch pantheon te creëren?

In januari 1807 verbleef Ludwig in het door Napoleon ingenomen Berlijn. Ooit was Berlijn de hoofdstad van de door Frederick de Grote bestierde machtstaat geweest, maar van die glorie was anno 1807 weinig over. De aanblik op wat restte van het machtige Pruisen vormde voor Ludwig de aanleiding om een pantheon te stichten. Het zou een eretempel worden voor alle Groten die de *teutsche Zunge* bezaten. Zoals in *Walhalla's Genossen* te lezen stond, hoopte Ludwig dat door illustere voorouders te roemen, huidige en toekomstige generaties weer trots zouden zijn op hun vaderland. Die trots zou hen helpen het Franse juk van zich af te gooien, en daarmee de politieke impasse waarin de Duitsers zich bevonden te doorbreken.

De keuze voor 'Walhalla's Genossen' zegt veel over hoe Ludwig zijn vaderland zag. Als eerste opzet voor wat een rijke verzameling zou worden, bestelde hij bij de Berlijnse beeldhouwer G. Schadow de bustes van een gemêleerd gezelschap bestaande uit Frederick de Grote, Ferdinand von Braunschweig, C.M. Wieland, A.W. Iffland, Friedrich Leopold zu Stolberg, A. von Kotzebue, J. von Müller, N. Copernicus, F.G. Klopstock, G.W. Leibniz, en I. Kant. Dit was een typische keuze voor de romanticus van koninklijken bloede die Ludwig toen was; staatsmannen, generaals, filosofen, en een enkele creatieve geest sierden zijn pantheon. Allen waren, voor het moment nog, *deutsch*.

Gedurende 35 jaar werkte Ludwig aan zijn pantheon. Het zou 'das Kind meiner Liebe' worden, zoals hij het project ooit aan de architect van het Walhalla Leo von Klenze (1784-1864) omschreef.⁷ Naast het dragen van zijn Beierse Trachtenkostuum, zijn passie voor Schiller en de decoratie van de residentiële slaapkamers met scènes uit het Nibelungenlied, was het Walhalla de reden waarom Ludwig het predikaat 'der Deutsche der Deutschen' kreeg.⁸ Dit alles kon niet voorkomen dat hij in 1848 afstand moest doen van zijn troon. Er werd zelfs gesuggereerd dat Ludwigs liefde voor grootschaligheid debet was aan zijn politieke ondergang (al lijkt zijn

⁷ Ludwig aan Leo von Klenze (27 januari 1818) in: Hubert Glaser, *König Ludwig I. von Bayern und Leo von Klenze. Der Briefwechsel I: Die Kronprinzenzeit*, deel 1 (München 2004) 412.

⁸ Walter Schmitz, 'Der Deutsche der Deutschen... Ludwig I. und die nationale Bewegung' in: Johannes Erichsen en Uwe Puschner eds., *"Vorwärts, vorwärts sollst du schauen..." Geschichte, Politik und Kunst unter Ludwig I.* (München 1986) 125-152.

liefde voor de toneelspeelster Lola Montez eerder de doorslag tot zijn aftreden te hebben gegeven). Niettemin kwam het miljoen Beierse guldens dat het Walhalla uiteindelijk kostte geheel uit de portemonnee van de monarch zelf. Ludwig mocht dan bekend staan als gierig, en zijn vrouw en kinderen slechts *Schwarzbrod* te eten geven, voor de kunsten was altijd een potje beschikbaar.

Aan het werk: Een *teutsch* pantheon

Het politieke karakter van het Walhalla komt op drie manieren tot uiting in het gebouw: in de architectuur, in de beeldhouwkunst en in de keuze van de Genossen. Aanvankelijk had Ludwig bustes besteld zonder nog een duidelijk beeld voor ogen te hebben van het gebouw waarin deze geplaatst zouden worden (als gevolg daarvan werden veel bustes tijdelijk in de residentieële balzaal geplaatst).⁹ Daarop liet hij in 1814 een wedstrijd uitschrijven om ontwerpen in te sturen voor het Walhalla. Ofschoon Ludwig uitdrukkelijk om een Griekse peripteros-tempel vroeg, gelijkend op het Parthenon op de Akropolis, kwam er niettemin een stroom neogotische kerken en rondbouwwerken binnen. Alhoewel de eerste prijs eerder aan een ander ontwerp was toegekend, maakte Ludwig uiteindelijk in 1821 zijn keuze voor Klenzes tempel met trappenpartij ervoor. Nog voor die keuze was gemaakt, zwol de kritiek op de kroonprinselijke plannen aan. Hoe kon toch een Duits (lees: Germaans en noordelijk) monument een Griekse, en dus Romaanse en zuidelijke, vorm hebben?

Voor Ludwig was de reden voor deze keuze esthetisch: hij was een Griekenlandliefhebber. Alhoewel esthetiek ook voor Klenze een rol speelde, werd zijn keuze voor een Griekse tempel mede bepaald door de zogeheten Kaukasustheorie.¹⁰ Deze theorie beweerde dat de Grieken en Germanen uit dezelfde Kaukasushoogten stamden. Echter, waar de ene groep vervolgens naar het noorden was getrokken (Germanen), was de andere naar het zuiden gegaan (Grieken). De Grieken en Germanen, en daarmee de

⁹ Georg von Dillis aan Ludwig (11 juni 1835), in: BSB Ludwig I. Archiv 21.

¹⁰ Leo von Klenze, *Versuch einer Wiederherstellung des toskanischen Tempels nach seinen historischen und technischen Analogien* (München 1821); Leo von Klenze, *Sammlung Architectonischer Entwürfe; Walhalla in technischer und artistischer Beziehung* (München 1842); Dirk Klose, *Klassizismus als idealistische Weltanschauung. Leo von Klenze als Kunstphilosoph* (München 1999).

Duitsers, hadden dus dezelfde oorsprong. Daarmee was het Griekse erfgoed eigenlijk ook (zij het gedeeltelijk) Duits. Volgens Ludwig vormde een neoclassicistische tempel met Hermann *der Römerbesieger* – in Nederland kennen we hem als Arminius – op één van de timpanen geen contradictio in terminis, hoeveel tijdgenoten dat ook anders zagen.

Afb. 2. Hermann der Römerbesieger op de Noordgevel van het Walhalla.

Deze Hermann, met leeuwenkop en -vel woest over zijn hoofd getrokken en een zwaard strijdlustig in zijn rechterhand houdend, is te vinden op de noordelijke timpaan van het Walhalla. We zien hem daar als aanvoerder van de Germanen in hun strijd tegen het Romeinse leger van generaal Varus. Dit gevecht is de *Hermannschlacht* die in 9 na Chr. in het Teutoburgerwoud plaats vond. Op de noordelijke gevel zien we dus hoe de ‘Duitse nationaliteit van het gewelddadig indringende *Romanismus* wordt gered’.¹¹ Een vergelijkbare ‘clash of civilizations’ is weergegeven op de zuidelijke timpaan. We zien een zittende Germania, omringd door de allegorieën van de Duitse bondsstaten die Napoleon hebben verslagen (aanvankelijk zouden

¹¹ Adrian Schleich, *Die Giebfelder der Walhalla* (Regensburg z.j.).

hier ook een verslagen Gallia en een knielende Parijs te zien zijn, maar daar werd wijselijk van afgezien).¹² Als Duitse staten gelden hier Oostenrijk en Pruisen, maar ook Beieren en kleinere (stad)staten zoals Hannover, Luxemburg en Keulen.¹³ Echter, de grotere gebieden die de Germanen bevolkten, zijn niet meer vertegenwoordigd. Op de timpanen zien we dus zowel het veelomvattende land van de Germanen, alsmede het exclusievere 'Duitsland'.

Een derde begrip van 'vaderland' is te vinden in de symboliek van de fries die rondom door de hoofdruimte van het Walhalla loopt.¹⁴ Over een lengte van 60 meter toont deze de geschiedenis van de Germanen vanaf hun aankomst uit de Kaukasus. We zien de ontwikkeling van hun cultuur en politiek, de gevechten tegen de Romeinen, en hun bekering tot het Christendom. In een van de acht scènes waarin de fries is opgedeeld, spelen de Bataven een rol: hun aanval op het Romeinse legioen te Xanten in 69 na Chr. is daarop afgebeeld. Als leider van de opstandelingen zien we een paardrijdende Claudius Civilis die al wild met zijn zwaard zwaaiend zijn mannen aanspoort. De Nederlandse geschiedenis keert ook nog gedeeltelijk terug in de laatste scène, waarin de kerstening van de Germanen te zien is met als hoofdfiguur Bonifatius. Daarmee geldt dat waar op de timpanen geen rol is weggelegd voor de 'pre-Nederlandse' geschiedenis, dat op de fries wel het geval is.

De Nederlandse taal, of het *Plattdeutsch*

Het interessantste aspect wat de 'nationale kwestie' betreft, is de selectie van Walhalla's Genossen. Ludwig kreeg hiervoor hulp van de Zwitserse historicus Johannes von Müller (1752-1809). In januari 1808, een jaar nadat

¹² De timpanen zijn gemaakt door Ludwig von Schwanthaler naar een ontwerp van Christian Daniel Rauch. Deze laatste baseerde zijn ontwerpen op de tekeningen van de schilder Martin von Wagner, tevens Ludwigs kunstagent in Rome. In Wagners werk zijn Parijs en Gallia nog te zien; Rauch liet deze vervolgens achterwege. Zie voor ontwerp Wagner: Nachlass J.M. von Wagner, nr. 3365, in: Martin von Wagner Museum, Würzburg. Graag bedank ik de archivaris van het museum, Dr. Tilman Kossatz, voor zijn hulp.

¹³ Van links naar rechts zien we op de zuidelijke timpaan: de Rijn, Saksen, Hessen, Luxemburg, Hannover, Keulen, Pruisen, Germania, Oostenrijk, Mainz, Beieren, Landau, Württemberg, een allegorie van de kleinere staten, en de Moezel.

¹⁴ Het ontwerp van de fries is van de hand van Martin von Wagner.

de eerste bustes bij Schadow waren besteld, benaderde de kroonprins Von Müller voor het eerst. Ludwig had al besloten dat taal het selectie criterium vormde voor opname in het Walhalla. Hij schreef Von Müller:

Alle, die deutsch reden, glaube ich, sind für Deutsche zu halten (...) was in Preußen deutscher Zunge ist, wie auch der Adel Kur- und Lieflands, desgleichen ein Theil von Böhmen, der größte der Schweiz, Elsaß und die vier Departements, begriffen unter der Benennung des linken Rheinufers.¹⁵

Von Müller was echter niet een willekeurige Zwitserse historicus; hij was de politiek geëngageerde auteur van *Der Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft* (1786).¹⁶ Zou iemand in wiens publicaties een politiek programma doorschemerde accepteren dat Zwitserland tot een buitenprovincie van Ludwigs Deutschland werd gereduceerd? Zoals te verwachten, was Von Müller het niet met Ludwig eens; hij suggereerde om naast Zwitsers ook Nederlanders en Vlamingen op te nemen. Daarmee plaatste hij Zwitserland op een lijn met andere aan het Duits gelieerde volkeren. Zo werd een periferie gecreëerd van staten die cultureel wel verbonden waren met Deutschland, maar er geen onderdeel van uitmaakten.

Alhoewel hij later Von Müllers suggestie voor het opnemen van Nederlandstalige Groten overnam, bleef Ludwig onzeker over hun plek in zijn pantheon. Die onzekerheid komt duidelijk naar voren in de correspondentie tussen beide heren. Zo wilde Ludwig weten

¹⁵ Ludwig aan Johannes von Müller (15 januari 1808) in: Heinrich Maurer-Constant ed., *Sämmtliche Werke Johann von Müller*, deel 5 (München 1840) V.

¹⁶ Johannes von Müller was in zijn geschiedkundig denken sterk beïnvloed door zijn vriendschap met J.G. Herder, die een cultureel bepaalde, veelal op een gemeenschappelijk taal gebaseerde, voorstelling van de natie voorstond. Een gelijke patriotistische, tevens christelijk gevormde, visie keerde in het werk van Von Müller terug. Een pikant detail in zijn carrière was dat hij in januari 1807, tegelijkertijd met Ludwigs besluit tot het maken van een pantheon, in Berlijn de tot schandaal uitgegroeide rede *De la gloire de Frédéric* hield. Ofschoon verhalend over Frederik de Grote, was dit tegelijkertijd een lofzang op Napoleon. In hetzelfde jaar nog werd Von Müller door Napoleon gevraagd om minister van staat te worden aan het hof van Napoleons broer Jérôme in Westfalen, een uitnodiging die de historicus aannam en die hem op veel kritiek van tijdgenoten kwam te staan. Ludwig zou Von Müller tegen zulke aantijgingen blijven verdedigen, en hem (terecht) als een nationaalgezinde geschiedschrijver blijven zien.

ob der Sprache nach Holland bevölkert mit Deutschen ist. Die Sprache ähnelt sehr dem Plattdeutschen; dies bewiese dafür; aber nicht Volksdialekt (wie das Schwyzer), auch Schriftsprache mit eigener Orthografie das Holländische.¹⁷

Von Müller verzekerde de kroonprins echter dat de Nederlandse taal slechts een dialect was van het Duits. Hij had daarbij de steun van de erudiete generaal Von Schlieben die meende dat ‘de taal van het *Plattdeutsch* bijna niet te onderscheiden is’.¹⁸ Ludwig ging overstag, en het Nederlands werd als teutsche *Zunge* tot het Walhalla toegelaten.

Eenmaal akkoord met het opnemen van Nederlanders en Vlamingen vroeg Ludwig zich af of niet ook Denen en Engelsen toegevoegd moesten worden. Von Müller antwoordde daarop ‘die holländische Sprache ist wie die englische, dänische allerdings germanisch, aber wenn E.K.H. es so nehmen, so muß Walhalla so groß wie Nymphenburg [een paleis bij München] werde’.¹⁹ Een project van een dergelijke grootte was geen optie; Ludwig klaagde al vaak genoeg dat het Walhalla ‘zu kostspielig’ was.²⁰ Dus werden alleen Nederlanders en Vlamingen tot het Walhalla toegelaten. Zij spraken Plattdeutsch, en bovendien was hun adel – de familie Van Oranje-Nassau voorop – ‘in dem Teutschen aufgenommen’.²¹ Goed dertig jaar later was in *Walhalla's Genossen* te lezen: ‘teutsche Zunge zu seyn, wird erfordert, um Walhalla's Genosse werden zu können (...) flammändisch und holländisch sind Mundarten des Platt-Teutschen’.²²

Toen eenmaal besloten was tot opname van Nederlanders en Vlamingen, rees de vraag welke grootheden daarvoor in aanmerking zouden komen. Aan de hand van Von Müllers suggesties stelde Ludwig een lijst op

¹⁷ Ludwig aan Von Müller (2 oktober 1808) in: Maurer-Constant, *Sämmtliche Werke*, deel 5, X.

¹⁸ Von Müller aan Ludwig (9 augustus 1808) in: Johannes von Müller, *Sämmtliche Werke* (Johann Georg Müller ed.) deel 40 (Stuttgart 1831-1835) 17.

¹⁹ *Das Inland. Ein Tagblatt für das öffentliche Leben in Deutschland, mit vorzüglicher Rücksicht auf Bayern*, nr. 279 (14 oktober 1830).

²⁰ Ludwig aan Von Müller (2 oktober 1808) in: Maurer-Constant, *Sämmtliche Werke*, deel 5, X.

²¹ Walhalla's Genossen von Ludwig Bayern's Kronprinz (1823), in: BSB Ludwig I. Archiv 22.

²² Ludwig, *Walhalla's Genossen*, VI.

met potentiële Genossen. Voor de Nederlandstalige Genossen viel de keuze op:

Naam in Walhalla's Genossen ²³	Omschrijving in Walhalla's Genossen	Jaar/Maker
Peter Paul Rubens (V)	Maler	1809 - Lamine
Anton van Dyk (V)	Maler	1812 - Rauch
<i>Cornelius Tromp</i>	<i>Niet opgenomen</i>	<i>1813 - Rauch</i>
Erasmus von Rotterdamm	Gelehrter	1813 - Tieck
Franz Snyders (V)	Thiermaler	1814 - Rauch
Hugo de Groote (Grotius)	Gelehrter und Staatsmann	1814 - Tieck
Wilhelm, Prinz von Oranien	des Niederländischen Freystaates Gründer	1815 - Tieck
Moriz, Prinz von Oranien	x	1815 - Tieck
Wilhelm III, König von Großbritannien	x	1816 - Haller
Michael Hadrian Ruiter	Admiral von Holland	1817 - Tieck
Hermann Boerhaave	Arzt	1823 - Leeb
Martin Harpertson Tromp	Admiral von Holland	1825 - Kessels
Johann van Eyk (V)	Maler	1834 - Tieck

Deze mannen bevinden zich nog steeds in het Walhalla. Alleen Cornelius Tromp niet; die 'eignet sich nicht für Walhalla, sie kömt in die Glyptothek' het museum voor beeldhouwkunst dat Ludwig in München liet bouwen.²⁴ Verder bevinden zich in het Walhalla de naamplaten van de 'Bataver' Claudius Civilis, 'de heilige Willibrord, Utrechts eerste bisschop' en de tot Nederlands erfgoed gemaakte Angelsaks Bonifatius.²⁵ Aangezien zowel Bonifatius als Claudius Civilis ook al op de fries in het Walhalla te vinden waren, kregen beiden meer aandacht dan enig andere Genosse, Hermann daargelaten (timpaan en naamplaat).

²³ De namen die in Ludwigs *Walhalla's Genossen* (1842) verschenen, wijken qua schrijfwijze vaak gering af van de tekst op de bustes zelf. De tekst op de bustes werd overigens wel altijd door de beeldhouwers ter goedkeuring aan Ludwig voorgelegd. De 'V' staat in de tabel voor 'Vlaming'.

²⁴ Notitie Ludwig, in: BSB Ludwig I. Archiv 21.

²⁵ De andere, als Angelsaksen bestempelde, mannen zijn: Horsa en Hengist, Beda, Widekind, Alcuin, Egbert, en de 'König von England' Alfred de Grote. Zie voor de 'Bataver Civilis': *Allgemeine Bauzeitung*, vol. 7 (1842) 329-342, 338. Voor Willibrord: Ludwig, *Walhalla's Genossen*, 44.

De keuze voor de bustes is opvallend, aangezien deze op eigen wijze vorm geeft aan de Nederlandse en Vlaamse ‘sub-naties’ in het ‘pan-nationale’ Walhalla. Zo worden de Vlamingen uitsluitend door schilders vertegenwoordigd, terwijl de Nederlanders zich in staatsmannen, admiraals en geleerden dienen te herkennen. Daardoor ontstaat een eenzijdig beeld van een cultureel Vlaanderen en een politiek Nederland. Waren er geen andere mogelijkheden?

Afb. 3. Buste van Willem van Oranje door Friedrich Tieck (1815).

Nadat Von Müller in 1809 was overleden, vond Ludwig drie andere adviseurs die ieder een lijst opstelden met tweehonderd namen van gegadigden voor het Walhalla.²⁶ Deze lijsten lopen qua karakter behoorlijk uiteen. Zo suggereerde de uit Mainz afkomstige historicus Niklas Vogt (1756-1836) de opname van een buitenproportioneel groot aantal ‘politieke helden’. Germaanse stammenleiders, keizers, koningen en bisschoppen vormden de hoofdcomponent van zijn keuze. Nederlandstalige groten kwamen er daarentegen wat Vogt betreft nauwelijks in. Slechts Bonifatius, Rubens, prins Maurits, Erasmus en Grotius werden genoemd. Dezelfde mannen, met de toevoeging van Willem van Oranje en Willem III, keerden terug op de lijst van de adellijke Oostenrijkse geschiedkundige Joseph von Hormayr (1781-1848). Ook voor hem hadden de toekomstige Genossen vaak een hoge rang, al had hij voor ‘Grosse Bürger und Bauern’ eveneens een plaatsje ingeruimd.

Interessanter is de lijst die door Heinrich Luden (1778-1847) werd opgesteld. Mogelijk dat Ludens geboorteplaats Bremen – een protestantse, handelsdrijvende stadstaat nabij de Noordelijke Nederlanden – een rol speelde bij zijn keuze om minder vorsten, meer Nederlandstaligen, en ook reformatoren op te nemen (alleen Vogt had ook Luther, Zwingli en Melanchthon voorgedragen). Luden stelde voor op te nemen:

Claudius Civilis, *Gottfried von Bouillon*, Johann von Eyk, *Lucas von Leyden*, Erasmus von Rotterdam, *Gerhard Mercator*, *Graf Egmond*, Wilhelm von Oranien, *Olden Barneveld*, Hugo Grotius, Peter Paul Rubens, Anton von Dyk, *Jean de Witt*, *Paul Rembrandt*, Michael Hadr. Ruyter, Martin Hap. Tromp, Wilhelm III von Oranien.²⁷

Met deze lijst bedeede Luden zowel de Vlamingen geleerden en staatsmannen toe alsmede de Nederlanders schilders. Daardoor ontstond een neutraler beeld van de twee gebieden.

Ludens werk wierp echter geen vruchten af. Ludwig, die nooit helemaal overtuigd was geweest dat het Nederlands slechts Plattdeutsch was, nam na Von Müllers dood geen andere Nederlanders of Vlamingen

²⁶ Alle lijsten, overigens anoniem, zijn te vinden in BSB Ludwig I. Archiv 21. Zie voor toewijzing Ina-Ulrike Paul en Uwe Puschner, “Walhalla’s Genossen” in: Erichsen en Puschner eds., “*Vornwärts, vornwärts sollst du schauen...*”, 469-495, 488.

²⁷ Authentieke schrijfwijze; cursief de namen van degenen die niet in het Walhalla zijn opgenomen. Lijst Heinrich Luden (z.j.), in: BSB Ludwig I. Archiv 21.

meer op in het Walhalla. Zelfs Ludens collega-historicus Von Hormayr, die herhaaldelijke pogde om op zijn minst Godfried van Bouillon een plek te geven, stuitte op koninklijke onwil. Het hielp niet dat Godfried ‘een vorst van het Duitse rijk’ was geweest.²⁸ Noch veranderde de charmante beschrijving ‘von Wuchs und Farbe deutsch, groß, schlank, blondes Haar, blaues Auge, auffallend verschieden von dem französischen Teint’ iets aan Ludwigs zienswijze.²⁹

Toch meer Nederlanders?

Voor de bustes legde Ludwig nadruk op visuele authenticiteit. Omdat niet van iedere Genosse een beeltenis voorhanden was, werd voor diegenen die voor het einde van de middeleeuwen leefden meestal een naamplaat gemaakt in plaats van een buste. Degenen van latere sterfdatum kregen wel een buste, die letterlijk de Genosse een eigen gezicht moest geven. Jan van Eyck kreeg door de beeldhouwer Friedrich Tieck een simpele doek om zijn hoofd gewikkeld. Mogelijk dat deze buste geïnspireerd is op *De man met de rode tulband*, waarvan gezegd wordt dat het een zelfportret is van Van Eyck. Daarentegen waren de grove gelaatstrekken en wilde haren van Maarten Tromp, althans volgens Ludwig, gebaseerd op een portret van Bartholomeus van der Helst dat zich in de toenmalige Königliche Gallerie te München bevond.³⁰ De buste heeft echter, zoals we zullen zien, meer gemeen met Tromps grafbeeltenis in de Oude Kerk te Delft.

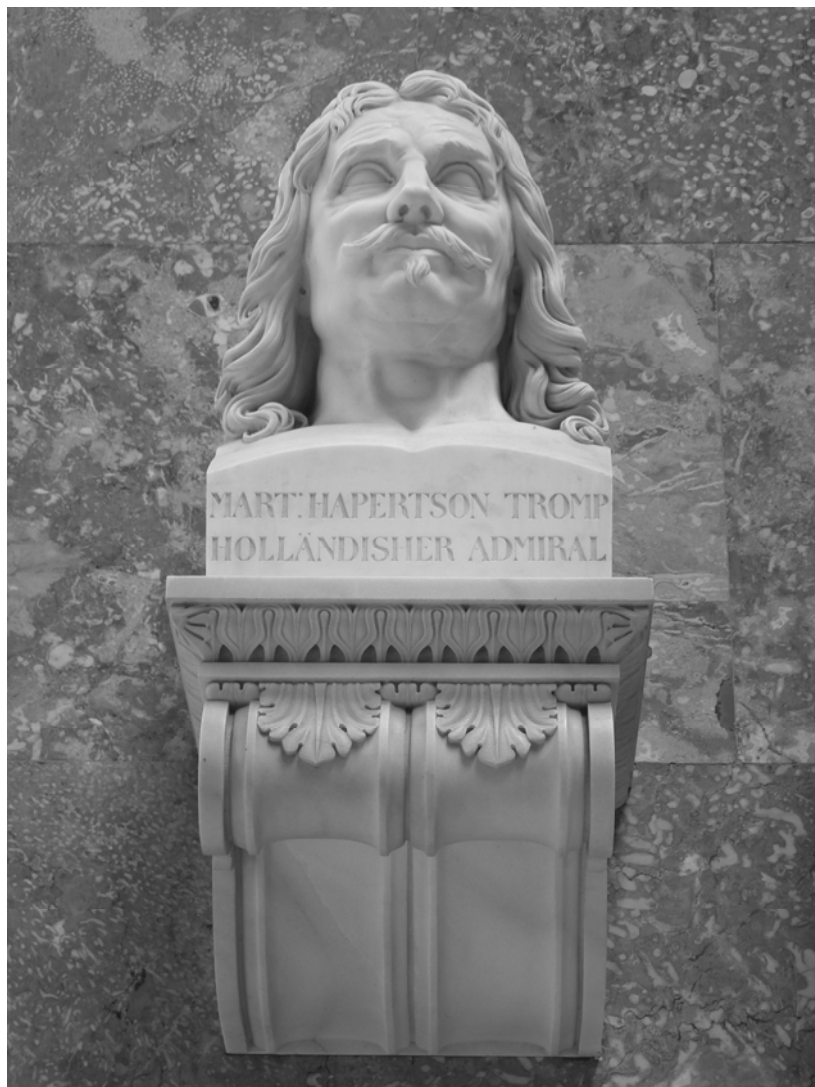
Wilde Ludwig slagen in zijn opzet om waarheidsgetrouwe bustes te laten maken, dan had hij bronnenmateriaal nodig. Voor het vergaren van dat materiaal had hij door heel Europa een netwerk van bibliothecarissen en archivarissen ingeschakeld. Zo werd bijvoorbeeld voor de buste van Willem III een gipsen afdruk van het gelaat op diens graftombe in de Londense Westminster Abbey gemaakt.³¹ Die afdruk werd vervolgens naar de betreffende beeldhouwer gestuurd, in dit geval Johann Haller in Rome.

²⁸ Godfried van Bouillon staat overigens niet op Hormayrs lijst in de Bayerische Staatsbibliothek. Hormayr aan Ludwig (11 April 1833), in: Geheimes Hausarchiv München (GHAM) Nachlass Ludwig I. – II A 24.

²⁹ Hormayr aan Ludwig (13 augustus 1832), in: Ibidem.

³⁰ Notie Ludwig (z.j.), in: BSB Ludwig I. Archiv 21.

³¹ Notitie Ludwig (12 februari 1814), in: Ibidem.

Afb. 4. Buste van Maarten Tromp door Matheus Kessels (1825).

Voor het vergaren van beeltenissen van de Nederlandse Genossen werd speciaal iemand ingezet: Reinier Pieter van de Kastele (1767-1845). Van de Kastele, die voor het seminarie bestemd was, had in Saksisch Halle

gestudeerd en daarna in Leiden.³² Vanaf 1801 was hij predikant in Den Haag en later werd hij tevens directeur van het Koninklijk Kabinet voor Zeldzaamheden. Deze achtergrond maakte hem bijzonder geschikt om Ludwig te adviseren over bronnen die de Duitse beeldhouwers (en voor Tromps buste de Maastrichtenaar Matheus Kessels) konden helpen de Nederlandse gezichten te reconstrueren. De correspondentie tussen Van de Kastele en het Beierse hof was in eerste instantie ontstaan, omdat men in München geen geschikte beeltenissen van Boerhaave kon vinden.³³ Vervolgens was de predikant gevraagd om Ludwig met ‘de biografieën van de voortreffelijkste geleerden en helden van mijn vaderland’ bekend te maken.³⁴ Het is opvallend dat Van de Kastele spreekt over ‘mijn vaderland’, waarmee hij Nederland scheidt van het teutsche vaderland dat Ludwig voor ogen stond bij het Walhalla.

Van de Kastele nam zijn koninklijke opdracht bijzonder serieus. Zo serieus, dat hij tevens suggesties deed voor andere opnames. Hij nam, we schrijven maart 1823, de vrijheid om ‘de beeltenissen van heer Jacob de Witt (de vader van de gebroeders Johann en Cornelius de Witt, die eveneens zijn bijgesloten), Oldenbarneveld en Cats’ te sturen.³⁵ Ook hun biografische gegevens gingen richting München. In een latere brief voegde Van de Kastele nog materiaal over Laurens Janszoon Koster bij. Dat deed hij overigens zonder te refereren aan een verzoek van Ludwig, die met Johannes Gutenberg al een ‘Erfinder des Buchdrucks’ had opgenomen. Tegelijkertijd stuurde Van de Kastele beeltenissen van Maarten Tromp, onder andere de gipsafdruk van zijn graf (waarop m.i. Kessels’ buste is gebaseerd) en een portret van de zeeheld dat diens familie bewaarde. Daarnaast ging ook materiaal over zijn zoon Cornelius naar München toe, alsmede een beeltenis van De Ruyter, en van – wederom niet door Ludwig gevraagd – de admiraals Johan Arnold Zoutman en Jan Hendrik Kinsbergen. Als laatste werd informatie over Hugo de Groot (en diens

³² A.J. van der Aa (K.J.R. van Harderwijk en C.D.J. Schotel eds.), *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, deel 4 (Amsterdam 1969) 22.

³³ Ene Washington aan Ludwig (25 april 1822), in: GHAM Nachlass Ludwig I. – 1 A 42 III. In een eerste reactie: R.C. van de Kastele aan Ludwig (30 januari 1823), in: Ibidem. Aan deze brief werd een serie biografieën toegevoegd, waaronder J.L. Kesteloot, *Lofrede op Hermannus Boerhaave* (Leiden 1819).

³⁴ Van de Kastele aan Ludwig (10 maart 1823), in: GHAM Nachlass Ludwig I. – 1 A 42 III.

³⁵ Ibidem.

vrouw) gestuurd.³⁶ Al deze goede bedoelingen ten spijt, gold ook hier dat Ludwig geen Nederlanders meer opnam.

Zelfs toen in 1853, elf jaar na de opening van het Walhalla, een groep Leuvense studenten een allercharmantste brief aan Ludwig stuurde, leidde dit tot niets. De studenten schreven: 'nous avons éprouvé le regret de ne pas rencontrer parmi les gloires de la Walhalla un des hommes le plus remarquable de notre époque: le grand poète hollandais Bilderdijs'.³⁷ Er waren echter goede redenen om Bilderdijs op te nemen: hij was een dichter van het statuut Goethe (*sic!*), Oranjegezind en een goed christen. Zulke eigenschappen spraken vast tot Ludwigs verbeelding, al veranderde het niets. Overigens is in de kantlijn van deze brief, die via Brussel naar Den Haag was gegaan en vandaar in München belandde, nog een opmerkelijke passage te vinden. Geschreven staat dat, naast de bustes van andere Nederlanders 'aan het wie het vaderland zoveel eer ontleent', 'Zijne Majesteit ziet dus met plezier de buste van deze belangrijke man in het Walhalla verschijnen'. Zijne Majesteit kan hier niemand anders zijn dan de Nederlandse Willem III. Kennelijk was de koning bekend met het Walhalla en waardeerde hij Bilderdijs genoeg om te pleiten voor diens opname in Ludwigs pantheon.

Bilderdijs kwam echter niet in het Walhalla. Na de dood van Von Müller werd het pantheon een exclusieve Duitse tempel waarin geen Nederlander of Vlaming meer werd opgenomen. Deze uitsluiting kan allereerst worden uitgelegd aan de hand van Ludwigs aanvankelijke onzekerheid. Mijns inziens was hij als bewonderaar van Von Müller de historicus met de opname van Nederlandstalige Groten slechts tegemoet gekomen, maar uit zijn vele aarzelingen bleek wel dat Ludwig nooit echt achter dit idee had gestaan. Een tweede reden waarom Bilderdijs niet in het Walhalla kon komen, was dat in 1853 het Walhalla reeds tot een erfgoed behoorde dat nog maar weinig weerklink in het heden vond. De Regensburgse kunsthistoricus Jörg Traeger schreef eind jaren tachtig dat het Walhalla 'von der Geschichte, die sie verwirgen sollte, überholt worden'

³⁶ Van de Kastele aan Ludwig (23 augustus 1823), in: GHAM Nachlass Ludwig I. – 1 A 42 III.

³⁷ Als opening schreven de studenten: 'les peuples belges et hollandais, ces antiques rejetons de la touche germanique peuvent être fiers et heureux d'avoir contribué... à la gloire de la nation allemande'. Daarmee steunden ze Ludwigs filosofie van de teutsche Zunge. Leuvense studenten aan Ludwig (februari 1853), in: GHAM Nachlass Ludwig I. – 86/5/9.

is.³⁸ Ludwigs wil om de teutsche Zunge een monument te geven, kwam te laat: de dagelijkse polemieken richtten zich toen slechts op een Groot of Klein Duitsland (met of zonder Oostenrijk). Maar groot of klein, beide hadden niets te maken met Nederland en, sinds 1830, België. Zo werd het teutsche pantheon gedwongen een deutsch monument te worden.

We zagen al dat het vaderland voor Ludwig geen vaste vorm had. Zulke aarzelingen komen duidelijk naar voren in de levensbeschrijvingen van de Nederlanders en Vlamingen. Om hun afkomst aan te duiden, gebruikte Ludwig vier verschillende referenties: 'Holland' voor Tromp, de Ruyter en Boerhaave, 'Niederlande' voor Willem van Oranje, Prins Maurits, Frans Snijders en Willem III, 'Teutschland' voor Rubens en Van Dyk en tenslotte 'Niederdeutsch' voor Jan van Eyck. Zowel Grotius als Erasmus werden niet met een bepaald gebied geassocieerd. Daarnaast werd Willem III vooral geëerd als koning van Engeland. Ludwig verbond de Nederlanders dus aan een politiek concept zoals Holland of Nederland (deze politieke oriëntatie echoot de eerder genoemde selectieve keuze bij de 'beroepen' van de Genossen). Daarentegen worden de Vlamingen, met uitzondering van Snijders, aan het cultureel bepaalde (nieder)teutsch gelieerd. Merkwaardig genoeg maakt Ludwig soms dusdanig onderscheid tussen deze begrippen dat ze onverenigbaar worden. Zo lezen we dat Willem van Oranje, 'des Niederländischen Freystaates Gründer', op een goed moment 'nach Teutschland gegangen' was om vervolgens weer 'in den Nederlanden zurück' te keren.³⁹ Zo werden Nederland en Teutschland twee separate begrippen; het eerste concept was (net als Beieren) politiek gevormd, terwijl het tweede begrip cultureel bepaald was.

Een ander probleem waar het Walhalla mee worstelde, en wat de opname van met name Nederlanders tot een uitdaging maakte, was Duitslands confessionele problematiek. Voor een katholiek zoals Ludwig getuigde het van tolerantie dat de meeste Genossen die na de Reformatie hadden geleefd protestanten waren. Die goede bedoeling werd echter door het uitsluiten van één man volledig teniet gedaan. Maarten Luther was, alhoewel de buste al in 1831 gemaakt was, niet opgenomen in het Walhalla. Sommigen beweerden met Ludwig dat Luther was uitgesloten omdat zijn

³⁸ Jörg Traeger, *Der Weg nach Walhalla. Denkmallandschaft und Bildungsreise im 19. Jahrhundert* (Regensburg 1987) 22.

³⁹ 'Wilhelm, Prinz von Oranien' in: Ludwig, *Walhalla's Genossen*, 155-156, aldaar 155.

Afb. 5. Buste van Maarten Luther door Ernst Rietschel (1831).

afsplitsing van de katholieke kerk tot de tweedeling van Duitsland had geleid.⁴⁰ Niettemin werd dit argument door velen als ridicuul gezien. Men

⁴⁰ Voor een goed overzicht van de tragische geschiedenis van Luthers buste: Jörg

weet de buitensluiting van Luther eerder aan de vooroordelen van een katholieke koning. Ludwig kreeg diens gevolge scherpe kritiek te verduren. Heinrich Heine, een van de vele critici, parodieerde daarop: 'Nur Luther, der Dickkopf fehlt in Walhalla, / Und es feiert ihn nicht der Walhall-Wisch, / In Naturaliensammlungen fehlt / Oft unter den Fischen der Walfisch'.⁴¹ In 1847 werd Luther toch nog opgenomen.

Of Luther was uitgesloten omdat hij een protestant was, valt echter te bezien. De biografieën van de Nederlanders zijn hier verhelderend. Zo streed Willem van Oranje tegen de door Spanje gepoogde 'Ausrottung' van het protestantisme in de Provinciën. Deze 'uitroeiing' leidde tot een 'terecht ongenoegen' van Nederlandse zijde ten opzichte van de 'Würngengel Alba', alias de Hertog van Alba.⁴² Willem III werd zelfs geprezen als een 'ijverige Protestant' die streed tegen de heerszucht van Lodewijk XIV, zodat 'Europa niet Eén dient, [maar er] gelijkgewicht is'.⁴³ Die laatste opmerking verwees overigens weinig subtiel naar de Napoleontische heerszucht. Hoe dan ook, het blijkt dat mits hun geloof bijdroeg tot nationale eenheid, Ludwig geen problemen had om protestanten op te nemen. Hetzelfde argument maakte echter van Luther een zwarte schaap, ongeschikt voor een pantheon dat nationale eenheid voorstond.

De ontvangst van het Walhalla

Nog voor de opening, leidde het Walhalla tot menig controverse. Zo gaf de Oostenrijkse kanselier Clemens von Metternich op onnavolgbare wijze uiting aan zijn onvrede. Het Walhalla was 'un lieu isolé, – sans aucune utilité réelle ; – une construction immense qui ne sera habitée que par des bustes; une forêt de têtes coupées'.⁴⁴ Door zijn herhaaldelijke kritiek raakte Metternich zo in onmin bij Ludwig dat zijn buste pardoos werd geschrapt

Traeger, 'Luther in der Walhalla' in: Hans Schwarz ed., *Reformation und Reichsstadt. Protestantisches Leben in Regensburg* (Regensburg 1994) 186-211.

⁴¹ Heinrich Heine, 'Lobgesänge auf König Ludwig' in: Idem, *Sämmtliche Werke*, deel 3 (Hamburg 1876) 237-241, 237.

⁴² Ludwig, *Walhalla's Genossen*, 155.

⁴³ Ibidem, 194.

⁴⁴ Clemens von Metternich aan zijn vrouw Melanie (19 juli 1837) in: Richard de Metternich ed., *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich*, deel 6 (Paris 1883) 208.

van de lijst voor toekomstige Genossen. Vandaag vinden we de oud-kanselier dan ook, weinig elegant, terug in het Bayerisches Nationalmuseum te München. De kritiek die Metternich had gegeven, en hij was niet de enige, kwam overigens nauwelijks in de nieuwsbladen naar voren.⁴⁵ Daar waar überhaupt buiten een beschrijving van de feestelijke opening ook een mening over het project werd gegeven, stuitte meestal de keuze voor een Griekse tempel en de afwezigheid van Luther op negatieve geluiden. Ook werd de opname van Nederlanders en Vlamingen voor vreemd gehouden. Zo schreef de columnist Philipp Stips ‘daß keiner Sprache Eigenschaften der deutschen, allumfassenden und alles ertragenden, fremd seien’.⁴⁶ Een zelfde mening werd vertolkt door de Franse ambassadeur in München. Toch al geschokt door de anti-Franse klanken van het Walhalla (en dat van een Beierse koning!), schreef hij aan het thuisfront: ‘l’extension donnée à ce titre d’Allemand y est poussée à un degré incroyable’.⁴⁷

Ook in de Nederlandse kranten werd de opening van het Walhalla besproken, al wist men niet altijd wat het gebouw voorstond. Zo lezen we over een ‘tempel, door den Koning van Beyeren ter eer van Duitschlands groote mannen op een rots nabij Regensburg gesticht’, maar ook over het ‘nationale gedenkteken van Deutschland’, het ‘Duitsche pantheon’ of de ‘bewaarplaats van borst- en standbeelden van verdienstelijke mannen’.⁴⁸ De *Goessche Courant* schreef: ‘bij gelegenheid der inwijding van *Walhalla* of het Museum met Standbeelden van groote mannen te *Munchen*, heeft de Koning van Beyeren de eerste bladzijde van Walhalla’s album met eenige door hem

⁴⁵ De meeste kritiek op Ludwigs Walhalla kwam van Oostenrijkse zijde, zoals van aartshertog Johann, en van de democratische nationaalgezinden zoals de dichters August Heinrich Hoffmann von Fallersleben en Adolf Glassbrenner. De meest bijtende kritiek vloeyde echter uit de pen van de liberale journalist Philipp Stips, die zijn kritische uitingen met zijn ontslag moest bekopen. Andreas Erb, “*Vergangenheit wird Gegenwart*”. *Studien zum Geschichtsbild Ludwigs I. von Bayern* (Mannheim 1999) 255-256, 259, 264; Paul en Puschner, “Walhalla’s Genossen”, 482.

⁴⁶ Philipp Stips, Rezension zu “Walhalla’s Genossen”, in: Deutschen Jahrbüchern für Wissenschaft und Kunst (1842) 1028, geciteerd in: Erb, “*Vergangenheit wird Gegenwart*”, 256.

⁴⁷ Baron de Bourgoing aan Guizot (11 juli 1842) in: FGB deel 4, 304, geciteerd in: Ibidem, 267.

⁴⁸ *Leydse Courant* (vrijdag 30 oktober 1842); *Deventer Courant* (woensdag 28 oktober 1842); *Leeuwarder Courant* (woensdag 28 oktober 1842); *Weekblad der Stadt Delft* (vrijdag 14 oktober 1842).

vervaardigde dichtregelen gevuld, die zoo wel getuigen van zijnen poëtischen tact als van zijnen Duitsch nationalen zin'.⁴⁹

Afb. 6. Interieur van het Walhalla, met in het midden een standbeeld van Ludwig I, opgesteld in 1890.

Het Walhalla was dan wel niet in München gelegen, Ludwigs hang naar symboliek en het exclusief Duitse karakter van het Walhalla kwamen wel overal naar voren. Dat de Nederlandse kranten, net als de Duitse media, het Walhalla als 'Duits' aanmerkten was een gevolg van de openingsceremonie. Ludwig sprak daar weliswaar de hoop uit dat het Walhalla zou leiden tot een 'Vermehrung teutschen Sinnes', maar het was een door Germania aangevoerde groep van 35 meisjes, de Duitse Bondsstaten voorstellend, die het koninklijk gezelschap verwelkomde. Dat gebeurde op 18 oktober 1842, 29 jaar na de door de Duitse staten van Napoleon gewonnen slag bij Leipzig. Die dag had natuurlijk voor de Nederlanders weinig symboliek.

De Deventer Courant publiceerde het meest uitgebreid over het Walhalla. Zo wist de krant te melden dat de bustes van nog levende grootheden in een hal onder de hoofdruimte zouden worden geplaatst. Na

⁴⁹ Cursief gedrukt in origineel. *Goessche Courant* (maandag 31 oktober 1842).

de dood van de betreffende Genosse werd de buste dan ceremonieel naar de hoofdruimte getransporteerd. Het was in deze, nooit afgemaakte, ‘Halle der Erwartung’ dat de buste van Metternich had moeten komen. Verder stond, lichtelijk patriotistisch, in de krant geschreven ‘zo zullen ook Nederlanders en Zwitsers hier geplaatst worden, alsmede vrouwen’.⁵⁰ Buiten Deventer lijkt het teutsche karakter van het Walhalla echter niet te zijn doorgedrongen. Noch was bekend dat de zojuist naar München gezonden Nederlandse ambassadeur Bentick was uitgenodigd voor de opening. Zijn handtekening in het gastenboek als ‘Baron Bentinck, Ministre Résident des Pays Bas’ is het bewijs van zijn aanwezigheid.⁵¹

Nog steeds heerst er onduidelijkheid omtrent wat het Walhalla voorstelt. Of men het gebouw nu ziet als een ‘Gipstempel’, zoals de Duitse oud-minister Joschka Fischer ooit zei, of als een serieuze poging om uiting te geven aan een – merkwaardig geformuleerd – nationaal idee, het gebouw blijft een vreemde vogel in de bijt van de vroege negentiende eeuw.⁵² Het Walhalla was een tempel met een melange van Heilige Roomse keizers, van Vandalen en Angelsaksen, Vlaamse schilders, Hollandse admirals en Pruisische generaals. Kon zo een bonte verzameling zielen wel in één pantheon worden verenigd? Was het dan een Duits monument? Wat was Duits? Waar Ludwig in zijn openingswoord refereerde aan teutsch, en waarvan we weten dat hij meer dan Duitsland bedoelde, vertaalden alle Nederlandse kranten dit als Duits. Gezien het hierboven geschetste openingsfeest was dat begrijpelijk. Maar ook al hadden meer kranten geweten dat er Nederlanders waren opgenomen, dan nog was het niet raar om het Walhalla als Duits te bestempelen.

Immers, de tweeduizend jaar geschiedenis die het Walhalla bestrijkt zijn zo weergegeven dat hoe dichters we bij het heden komen, hoe kleiner het vertegenwoordigde gebied wordt. Zo zijn namens het Nederland van na 1648 alleen nog Willem III en Boerhaave opgenomen, en vallen de Zwitsers eveneens na die datum grotendeels af. Daarmee werd, zowel in de

⁵⁰ *Deventer Courant* (29 juli 1842).

⁵¹ Namens het eveneens uitgenodigde België tekende ‘Comte Altenburg-Bentick, Col. aux Gardes de S.M.B^{que}’. *Walhalla's Enschreibebuch*, 1. Het gastenboek wordt beheerd door de Walhalla-Verwaltung, Regensburg, die ik hartelijk dank voor de inzage.

⁵² Notulen van de Deutscher Bundestag, 10^e stemperiode, 99^e zitting (9 november 1984) 7193.

ontwikkeling van het Walhalla als in de geschiedenis die het uitbeeldde, in toenemende mate een Duits pantheon gecreëerd. Dat verklaart waarom sommigen van de 40.000 bezoekers die het Walhalla de eerste jaren bezochten in het gastenboek schreven ‘erheb’ Germania neu zum Ruhme’ en ‘man fühlts sich mit Stolz: man ist ein Deutscher’.⁵³ Op zo’n plek was weinig plaats voor de ‘helden’ waar de Lage Landen zo trots op waren. Misschien was het maar beter ook dat Bilderdijk niet meer was opgenomen...

⁵³ Het aantal Nederlanders dat het gastenboek tekende is, in vergelijking met toeristen afkomstig uit andere landen, zeer gering. Adalbert Müller, *Donaustauf und Walhalla* (Regensburg 1844) 40 en 42.